

Боривоје Милошевић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
borivoje.milosevic@ff.unibl.org

711.4(497.6)*19"
https://doi.org/10.18485/ai_san_o_gradu.2018.ch3

ОД ОРИЈЕНТАЛНОГ ПРЕМА ЕВРОПСКОМ – РАЗВОЈ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ ГРАДОВА ПОД АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ

Успостављање аустроугарске управе у Босни и Херцеговини условило је низ промјена које су се осјетиле у свим сферама живота, па тако и у изгледу и новој улози градова у јавном животу. Градска насеља добила су нови идентитет који се огледао у урбанистичим промјенама, убрзаној изградњи и модернизацији, промјењеном саставу становништва те новим културним и економским приликама које су пратили другачији друштвени обичаји и модели понашања. Најважнија градска средишта полако су губила свој пређашњи оријентални карактер. Поменуте промјене биле су највидљивије у Сарајеву – политичкој, културној и привредној пријестоници земље.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, градови, демографске промјене, Аустроугарска, урбанизација, модернизација.

Већина градова које је аустроугарска власт застекла окупацијом Босне и Херцеговине имала је јаче или слабије изражене особине оријенталног насеља. Свега пет градова (Сарајево, Мостар, Тузла, Бања Лука и Бијељина) имало је почетком XX вијека више од 10.000 становника (Hauptmann 1987: 189). Владајући

привредни облици у градовима били су ситна трговина и занатство, док је на селу доминирала екстензивна пољопривреда и патријархална задруга. Велики удио аграрног становништва у градским насељима објашњава се спорим продирањем капиталистичких односа и чињеницом да су неки градови економски стагнирали јер су остали ван важних саобраћајних линија.

Насељавање странаца у Босну и Херцеговину представљало је за аустроугарску управу важно државно питање о чему свједоче правци колонизације – лијева обала Дрине и Босанска Крајина (Микић 1982: 101-102). Сам распоред колонија показује да су власти намјеравале створити упоришта политички лојалног становништва и уједно разбити компактни српски етнички простор. Усељавањем великог броја странаца знатно се измјенила демографска и социјална структура становништва у покрајинама. Страни досељеници унијели су у босанскохерцеговачке градове нова, до тада непозната или ријетка, занимања, другачије обичаје, начин одијевања, те су знатно утицали на промјену свакодневног начина живота. Званични попис из 1910. показује да је у земљи било чак 114.591 страних досељеника. Број је извјесно био знатно већи јер се потомство пријашњих досељеника рачунало у домаће становништво (Пејановић 1955: 41-42). У Сарајеву су 1895. досељеници чинили 28.30 одсто од укупног броја становника (Hadžibegović 1980: 115). Према попису из 1879. у Сарајеву је живјело 21.377 становника, а 1910. тај број је порастао на 51.919. Број католика у граду је са 698 из 1879. порастао на чак 17.922 у 1910. (Donia 2000: 53).

Односи између старосједилаца и досељеника нису увијек били добри. Напротив, неповјерење између дошљака и старосједилаца ишло је толико далеко да је домаће становништво чак и Личане насељене по Бо-

санској Крајини сматрало уљезима и „другом вјером“; када би се нека дјевојка удала у личку кућу, сматрано је као да је прешла у туђу вјеру (Вујасиновић 1994: 111). Домаће становништво је колонистима давало подругљива имена попут „куфераша“ или „Шваба“. Поједини колонисти били су принуђени да под утицајима нове средине напусте неке традиционалне обичаје или чак присвоје поједине елементе домаће културе. Тако су, примјера ради, досељени Пољаци по угледу на Србе почели да имају исте кумове за крштење, кризмање и вјенчање (Дрљача 1985: 45-47). Обострано неповјерење између домаћег и досељеног становништва најчешће је ескалирало у временима великих политичких криза. Тако су у вријеме анексионе кризе Њемци из Лијевча тражили оружје од Земаљске владе (Микић 1990: 190).

До аустроугарске окупације у покрајинама су махом били настањени Јевреји Сефарди, поријеклом са Пиринејског полуострва. Са окупацијом је у земљу пристигла ашкенаска група Јевреја који су као претходница пратили аустроугарску окупациону војску и снабдијевали је животним намирницама. Сваки други Јеврејин живио је у Сарајеву, а осим у главном граду највише их је било у Травнику, Бијељини, Бањој Луци и Тузли. Јеврејска трговачка заједница у Сарајеву уживала је велики углед и поштовање због свог утицаја и богатства (Asboth 2010: 332). Важили су за спретне и довитљиве трговце који су чинили све како би привукли купца и продали му своју робу (Живковић 1894: 110). Међу Јеврејима је било доста високообразованих владиних чиновника, финансијских и банкарских стручњака, адвоката, машинских инжињера, средњошколских професора, лекара, апотекара и ветеринара.

На демографске промјене у земљи утицало је и исељавање домаћег становништва, најприје муслимана

и Срба. Разлози за исељавање били су најчешће политичке и економске природе, а највећи исељенички талас забиљежен је у вријеме Херцеговачког устанка 1882, Анексионе кризе 1908/09. и Балканских ратова 1912/13. У раздобљу од 1902. до 1910. било је изражено исељавање домаћег становништва у Америку из економских разлога. Стални одлив радне снаге, посебно са села, штетио је развоју домаће пољопривреде и индустрије.

Са аустроугарском окупацијом у босанскохерцеговачким градовима, поред старог, јавио се и нови грађански слој који су чинили припадници војске, жандармерије, чиновници, љекари, професори, адвокати и др. Служење у војсци имало је извјесни културни значај јер су појединци на тај начин подизали свој друштвени статус. Потребне новог управног апарата утицале су да се у босанскохерцеговачким градовима знатно увећа број чиновника који су чинили малу, али важну социјалну групу. Удио домаћег становништва међу чиновништвом до краја аустроугарске управе није достигао ни 50 одсто. Међу државним чиновницима највише је било католика (62.45 одсто), православних је било 22.76 одсто, а муслимана свега осам одсто (*Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906: 27*). Уочи Првог свјетског рата од укупно 13.266 чиновника у Босни и Херцеговини њих 58 одсто били су странци, а 42 одсто домаћи грађани (Пејановић 1955: 41; Juzbašić 1973: 20-21). Само су ријетки домаћи људи доспијевали до вишег чиновничког ранга који је претежно био резервисан за странце. У изворима налазимо слику страног чиновника, бахатог, дрског и мушичавог, који се према сељацима односио као према нижим бићима (Žmirić 2012: 156). „Њихово понашање према босанским сељацима је такво да се човјеку диже коса на глави. Псују на њих, а те псовке су одвратне и циничне,

и то је за аустријски правни систем једноставно понижавајуће. А тешко и неком образованијем ко се супростави неком таквом бијесном чиновнику“, забиљежио је један путописац (*Исџо*).

Највећи град у земљи почетком XX вијека било је Сарајево са око 51.000 становника, док су далеко за њим заостајали Мостар (16.300) и Бања Лука (14.800). Остала три окружна центра имали су знатно мање становника. Неки градови су свој развој дуговали снажној привредној активности и саобраћајном положају; Дрвар и Теслић подигнути су на темељу прераде дрвета, док су Босански Брод, Коњиц и Добој развој дуговали својој саобраћајној функцији (Hadžibegović 2004: 35). Тузла је свој успон дуговала богатим лежиштима соли и угља као и значајном стратешком положају најистуренијег окружног града према Србији. Ипак, поједини градови, који су доживјели раст током турске управе, последице 1878. су стагнирали или назадовали. Стравични пожар који је само у једној ноћи 1882. прогутао готово 120 стамбених објеката, основну школу и цркву знатно је успорио развој Приједора. Зеница је током аустроугарске управе доживјела снажан индустријски успон, иако је град био најпознатији по великом затвору – тзв. Централној казнионици. Припреме за изградњу затвора почеле су 1886, а сам процес одвијало се у више фаза. Радови су коштали више од милион круна. Вјероватно најпознатији дио казнионице била је тзв. Стаклена кућа у којој су се налазиле 64 самице (Jalimat, Marić, Spahić 2008: 7-27).

Пријестоница Сарајево најбрже се урбанизовало као својеврсни „излог“ аустроугарског напретка (Екмеџић 1989: 103). У вријеме окупације 1878. путописци су описивали Сарајево као типични турски град са „три биједно поплочане улице“ којима су лутали чопори

паса луталица (Žmirić 2012: 118). У годинама које су услиједиле власти су од овог града настојале направити блистави примјер успјеха аустроугарске управе што је временом довело до велике диспропорције између Сарајева и остатка земље (Donia 2006: 83). Град је три године прије Беча и 15 година прије Загреба добио електрични трамвај (Hauptmann 1987: 191). Градске власти морале су најприје збуњеној јавности објаснити како се крећу кола без коња и како функционише електрична енергија. Трамвајска линија дуга 1.8 километара свечано је пуштена у рад 1. маја 1895. године (Forto 2016: 9-26). Два мјесеца касније лист *Бошњак* је на насловној страници објавио текст *Електрични трамвај* у којем је аутор Драгутин Хофбауер читаоцима појаснио принципе функционисања овог превозног средства и његове предности у односу на коњска кола или парни трамвај (*Bošnjak*, br. 28, 11. jula 1895).

У зграду Градске вијећнице, један од симбола града, уложено је готово милион круна. Пројекат изградње палате Сабора насупрот Вијећници са припадајућим тргом и спомеником Францу Јозефу није завршен због почетка Првог свјетског рата. У граду се временом створила читава архитектонска збрка јер су у домаћу архитектуру уношени елементи готике, романике, барока, ренесансе и арапских стилова (Крећевљковић 1969: 62). На педесету годишњицу владавине цара Франца Јозефа 1898. у Сарајеву је свечано пуштен у рад јавни телефонски саобраћај. Путници су одсједали у хотелима знаковитих имена: „Европа“, „Радецки“ и „Аустрија“ (Renner 1900: 49). Луксузни хотел „Европа“ у власништву Глигорија Јефтанића био је омиљено мјесто окупљања књижевника, чиновника, политичара и страних гостију. Бању Илића, иза чијег је уређења стајао лично министар Бењамин Калај, пу-

тописац Хенрик Ренер назвао „бисером Босне“. У бањи су приређиване трке коња, лов са соколовима и гађање глиненых голубова (*Исто*: 114-119). Илица је представљала омиљено излетиште Сарајлијама и њиховим гостима.¹

Филм, као нова врста умјетности, ушао је у Босну и Херцеговину преко Беча, истим путем којим су стигли циркус или мађионичарске представе. Судећи по изузетној популарности стеченој за кратко вријеме кинематографи су потиснули позоришта у други план (Besarović 1974: 213, 220-221). Сарајево је уочи Првог свјетског рата имало три позоришта и три бисокопа (*Ајоло*, *Имјеријал* и *Корзокино*). У недјељи када су град посјетили Франц Фердинанд и његова супруга на репертоару бисокопа били су филмови занимљивих наслова: *Пуцањ у ноноћ* и *Свијет без човјека* (Lyon 2014: 32). У првој седмици рата на репертоару кина *Ајоло* приказиван је филм *Гријеси велепрага* (*Hrvatski dnevnik*, br. 181, 7. avgust 1914.).

1 Крајем XIX вијека у бањи је саграђен луксузни хотел *Босна*, један од симбола бање: „Види се одмах и по слици, да је то красна и укусна немарска грађевина. Многе диванане на свјема странама хотела дају му веома сликовит вид, као да је усред Швајцарске. Изглед са хотелских прозора ма са које стране не може бити љепши; особито с источне и сјеверне стране, гдје се море уочити Сарајево и прегледати шарно Сарајевско поље. Исто је тако лијеп поглед и са западне и јужне стране на брда, која са тијех страна заокружавају Сарајевско поље. У хотелу имаде 48 одаја за госте, све укусно уређене намјештајем од храстовине, а у приземљу су осим тога дворана за госпође, читаоница, дворана за доручковање, биљарда и картарница. Хотел је помоћу надстрешеног ходника свезан с остала два хотела, са курбаусом и колодвором на Илици. Што је понаособ занимљиво то је, да се тик уз хотел 'Босна' налазе веома драгоцјене римске ископине у земљи са сликама у мозаику, сачуване за сва времена“; *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo 1895, 59-60.

Упркос видном напретку, страни путници правили су јасну разлику између сиромашних и запуштених муслиманских четврти и нових дијелова Сарајева насељених махом чиновницима, трговцима и службеницима (Žmirić 2012: 174). Трговачки и занатски центар града остала је Башчаршија, лавиринт уских улица са дрвеним дућанима, мјесто трговине и берзе на којем се свакодневно „бистрила“ европска политика и омиљена дестинација локалних просјака и видовњака (Asboth 2010: 334-335). Српски трговци задржали су и током аустроугарске управе снагу и богатство стечено још у посљедњем вијеку османске управе.

Уочи Првог свјетског рата телефонски сигнал је био укључен у укупно 30 градова у Босни и Херцеговини. Пошта, телеграф и телефон били су првенствено војне институције, које се се временом почеле користити и у цивилне сврхе (Hadžibegović 2004: 24-25). До почетка Првог свјетског рата 26 градова у земљи имало је изграђену водоводну мрежу чиме су се знатно поправили хигијенски услови живота.

Мостар, административни и економски центар Херцеговине, у аустроугарском раздобљу добио је Гимназију, Вишу дјевојачку школу, модерну болницу, водовод, уличну расвјету, пошту, телеграф, телефон и мостове преко Неретве. Мостар је дуго представљао центар политичког и културног живота Срба у Босни и Херцеговини. Посебно мјесто у културном развоју града припада тзв. мостарском књижевном кругу Алексе Шантића, Светозара Ђоровића и Јована Дучића. Описујући Мостар, путописац Карл Пец наводи како западни дио града, са жељезничком станицом, новом болницом и католичком катедралом, припада будућности за разлику од друге стране Неретве која је, по њему, репрезент прошлости и садашњости (Žmirić

2012: 175). Британски историчар Вилијем Милер пише како је Херцеговина, некада најнемирнија европска провинција, постала оаза мира и позната туристичка дестинација. Мостар је по њему био град у којем су се укрштали исток и запад (Растовић 2012: 263). Слично је писао и британски новинар Хари де Винд који је 1906. посјетио Босну и Херцеговину (Растовић 2015: 183). О два различитим и супростављеним мостарским обалама са много емоција писао је и Јован Дучић: „Лева обала која по свој традицији припада херцеговачкој устаничкој и гусларској Херцеговини, нема ничег заједничког са другом и десном обалом града. На левој страни Мостара изнад које поносно стоји српска светосавска црква, ту се кроз векове робовало Турцима, и ишло за војводама, и корачало под заставама (...). Никад се лева обала није умирила, а никад се десна није побунила. На левој обали су испевани уз гусле најсјајнији десетерци о сопственим јунацима, а на другој није било ни песме, ни гусала, ни јунака, ни традиције“ (Дучић 1999: 102-103). Мостар се, према Дучићевом мишљењу, од свега може одвојити али не и од српске традиције и хајдучке прошлости. „Мостар ће остати занавек град једне од најбољих српских генерација XIX века, не само једна српска покрајина, него и једна цела српска отаџбина не може без тих имена бити потпуна“, записао је Дучић (*Истио*: 108).

Репрезентативни објекти попут Гимназије, Војне команде, жељезничке станице, изграђени водовод и канализација, те освјетљене улице, свједоче о урбанизацији Бање Луке (Микић 2004: 82-94). Велелепна зграда Гимназије требала је подсјећати на величину и моћ Монархије и њену бригу о домаћем школству (Микић 1996: 97-98). До 1885. у Бањој Луци је засађено око 17 километара алеја које су временом постале градски

символ (Микић 2004: 85-86). „Господска улица“ је доживјела пун процват и постала трговачки центар града. На мјесту некадашње баре никле су модерне куће у европском стилу, с радњама у приземљу и становима на спрату. Недалеко од „Господске улице“ налазио се Хотел „Босна“, најстарији хотел у Босни и Херцеговини. Отворио га је неки далматински предузетник неколико година уочи устанка 1875. године (Ravlić 2003: 246-250).

Једног љетног дана крајем XIX вијека Бањолучани су по први пут уживо видјели аутомобиле којима је група Француза допутовала у град на Врбасу. Необичне госте дочекала је маса свечано обучених и престрављених грађана пред Хотелом „Босна“. О њиховом каснијем боравку у Сарајеву свакодневно је извјештавала штампа. Сељаци су се дивили „некаквим вражјим фијакерима што лете по цести“ (*Sarajevski list*, br. 82, 11. VII 1902). Власници првих приватних аутомобила били су најбогатији грађани, земљопосједници, трговци или предузимачи; у Бањој Луци је то био предсједник Градског вијећа Смаил-бег Џинић, док је у Тузли власник првог аутомобила био богати посједник и посланик у Сабору Перо Стокановић (Ravlić 2003: 222-225; Trifković 1988: 48).

По угледу на велике и богате градове Монархије локално становништво је имитирало западњачки начин живота организујући друштвене приредбе, игре и позоришне представе. Обичаји друштвеног окупљања у домовима и вјерским установама из османског раздобља замјењени су вечерњим изласцима у кафане, на концерте или шетње по корзу. Дубички прото Славко Вујасиновић забиљежио је како су модерне кафане отворане тек по аустроугарској окупацији. До тада се народ окупљао у механама у којима су се точиле само кафа и ракија. Вино се мање пило, а пиво се у земљи

раширило тек по окупацији (Вујасиновић 1994: 77). Занимљив опис навика у испијању алкохола код домаћег становништва оставио је Франц Фанер, старјешина трапистичког самостана Марија Звијезда код Бање Луке: „Босна је ради свог положаја винска земља, али не производи вино. Увезено вино Турчин не пије из вјерских разлога, а кршћанин из сиромаштва. Али зато обојица пију више ракије и то најлошије квалитете, коју у другим мјестима не би пио ни најгори пијанац. Одатле та сива, ракијска и кукурузна лица код младића и одраслих мушкараца“ (Pfaner 2011: 34). Само боље кафане у већим варошима имале су у понуди билијаре, игре на срећу или више врста алкохолних пића. Отварање нових, модерних кафана често је најављивано путем штампе.

Кућна сијела представљала су важан елемент друштвеног живота. Тзв. ала-франка дружења била су позната у Сарајеву и уочи аустроугарске окупације. Храна на таквим забавама била је послужена у облику данас познатијем као шведски сто. Познато је да су такве забаве приређивали и османски чиновници па и лично Топал Осман-паша (Younis 2011: 471). Велику сензацију у ондашњем градском животу представљао је маскенбал који је почетком 1869. приредио драгоман аустроугарског конзулата (*Истио*: 472).

Високи званичници нове аустроугарске управе приређивали су забаве за велики број званица са жељом да успоставе везе са домаћим становништвом, а посебно утицајним грађанским породицама. Са друге стране, богате домаће породице позивале су на сијела представнике власти и чиновништва такмичећи се међусобно ко ће их боље и раскошније угостити (Живковић 1894: 92). Угледна и богата српска трговачка породица Деспих из Сарајева организовала је у свом дому

позоришне представе за пријатеље, родбину, пословне партнере и дипломате који су радили у Сарајеву. У том првом приватном позоришту у земљи играни су углавном комади Јована Стерије Поповића. По броју гостију и гламуру који их је пратио упамћена су вечерња сијела са позоришном представом, пјесмом и игранком која су приређивана у дому барона Феодора Николића (Besarović 1974: 6).

У земљи су веома популарна била тзв. путујућа позоришта, која су долазила најчешће из Србије или Јужне Угарске (Војводине). Српска штампа је повремено упозоравала на низак квалитет извођених представа и путовања позоришних група без икаквог реда и смисла: „Тако тумарају по цијелој Босни и Херцеговини, отимајући се ко ће прије доћи у једно мјесто, те се кадгод састану и по два позоришна друштва у једној вароши“ (*Босанска вила*, бр. 19, 1888, 303). Богољуб Николић је 1903. основао прво српско народно позориште у Босни и Херцеговини. Позориште је прве, махом народне комаде, одиграло у Сарајеву и били су добро посјећени (*Босанска вила*, бр. 13-14, 1903, 260; *Nada*, бр. 17, 1903, 236).

Под утицајима западне културе временом су постали популарни јавни дочеци нове године са пригодним програмом најчешће организовани по варошким хотелима. Чак су и традиционална свадбена весеља попримила нови изглед; често су организована у гостионицама, а по западним обичајима гостима су упућиване позивнице (Живковић 1894: 88).

Добротворне забаве са игранкама организоване су како би се прикупио новац за изградњу и обнову школа, ђачких домова, читаоница или цркава. Организатори оваквих манифестација били су појединци из земаљске управе и високог чиновничког апарата,

војска, школске, црквене или хуманитарне установе, а код Срба најчешће пјевачка друштва и црквено-школске општине. Овакве забаве уносиле су живост у поједине учмале варошке средине. Штампана је уобичајено доносила извјештаје са ових приредби уз спискове добротвора и износом новца који су поклонили. За српски народ од великог значаја биле су Светосавске школске приредбе које су уједно представљале важну манифестацију националног идентитета. Приход са Светосавских прослава кориштен је за попуњавање школских фондова или помоћ сиромашним ђацима.² Прослава крсног имена код Срба имала је традиционално посебан значај у животу српске заједнице (Zlodi, Lis 2015: 123-128).

Власти су инсистирале на организацији великих свечаности поводом годишњица важних догађаја из живота владарске династије (Dopia 2006: 104). Свечаним манифестацијама обиљежавани су поједини догађаји из историје Монархије и Хабзбуршке династије што је посебно дошло до изражаја током Првог свјетског рата када се оваквим прославама настојао под-

2 Из једног новинског дописа сазнајемо како је изгледала једна типична Светосавска прослава одржана 1888. у Брчком: „Тај дан и код нас у Брчком прослављен је најсвечаније. По свршетку свете службе божије у цркви, кренула се весела Србадија у српску школу, пјевајући пјесму првоучитељу. У школи је освјештана водица, а за тим су два ђака декламовала. Но свакако највећа свечаност тога дана била је светосавска бесједа, која је и ове године, као и увијек до сад, лијепо испала. Бесједа је држана у дворани гостионе Босна, а свијета је било врло много. Прву тачку у програму 'Ускликнимо' отпјевала су дјеца врло складно и лијепо. За тим је г. Лаза Раденковић, трговац овдашњи, држао говор. У говору је истакао стање наше српске цркве и школе, опомињући Србадију, да пригрли оно, што никада Србин није имао, а највећма је за тим жудио, а то је – слога“; *Босанска вила*, Сарајево, бр. 5, 1888, 78.

стаћи ратни полет и патриотизам код поданика (Милошевић 2015: 57-72).

Дух модерне европске цивилизације ипак је споро продирао у свакодневни живот народа па су се неки обичаји, посебно на селу, још дуго задржали. Православна црква одлучно се одупирала новотаријама које су мијењале устаљени начин живота, попут модерног („добар дан“, „клањам се“) умјесто традиционалног поздрава („помаже Бог“). Црква је замјерала становништву да подлијеже туђим обичајима као што је употреба новогодишње јелке. Од свештеника и учитеља тражило се да против таквих „западњачких“ обичаја говоре у школама и чувају традицију – „оно наше српско што су нам и оци и ђедови чували и у аманет оставили“ (*Босанска вила*, бр. 19-20, 1890, 316). Трговци и механције су оптуживани што дају рђаве примјере сељаку, отварајући радње и кафане прије цркве и наводећи народ у њих. Алкоголизам је почетком XX вијека представљао озбиљан друштвени проблем на који је штампа повремено указивала: „Ми не пропуштамо никакве згоде, ни свечаности, а да је не 'окитимо' алкохолем, па био то: погреб, вјенчање, крштење, крсна слава и т. д., све се то заврши алкохолизирањем. Код нас је одомаћено и пијанство особито код тежачког свијета. Пазарним даном, празником и недјељом пуне су крчме нашег јадног тежачког свијета, који проводи по читаве сате у пићу и еглену, који само несретном алкохолизму може одговарати, а никако достојанству трезвеног човјека. Ради тога и пропадамо: тјелесно, умно, морално и материјално“ (*Календар Бошњак*, 1910, 71-73).

Долазак нове аустроугарске управе оставио је посебан траг у животу босанско-херцеговачких муслимана који су после 1878. наставили живот под утицајима једне нове цивилизације и културе другачије у

односу на њихово раније историјско искуство. Неки енглески путници, нетом пред окупацију, писали су како у понашању и изгледу босанских муслимана и Турака нема никакве разлике. Због љепоте и фанатизма његових становника, Сарајево су називали сјеверним Дамаском. Упркос томе, примјећено је да је морал сарајевског становништва био лабав; удате жене, иако су покривале лице с већом ревношћу него у Цариграду, уживале су већу слободу: „Дјевојке, с друге стране, носе само шал на глави и ово излагање лијепог лица има често непријатне посљедице“ (Hadžiselimović 1989: 211). Премда је њихов третман био бољи него у претходном раздобљу, муслиманске жене су махом остале на маргинама јавног живота. Пољска љекарка Теодора Крајевска, неко вријеме настањена у Босни и Херцеговини, забиљежила је да се у случају болести муслиманке љекар није позивао јер по обичајима други мушкарац није смио видјети туђу жену: „Изнимно би муж жени дозволио да пружи руку кроз врата, како би јој лијечник провјерио пулс“ (Zlodi, Lis 2015: 121). Обзиром на друштвену излованост муслиманки „то је веома тешко, сувише скоро немогуће прићи му или утјецати на њега, те га упознати макар само са првим и почетним основама хигијене“, записала је 1895. Вилма Калај (*Nada*, br. 10, 15. мај 1895). Мимо уобичајених пословних сусрета или похађања наставе у комуналним школама муслимани и хришћани су се држали одвојено, а мијешани бракови представљали су ријеткост.

У свакодневном животу фереца крајем XIX вијека постепено излази из моде, али су и даље важила неписана правила да се жена не би смјела сама дуго задржавати у чаршији (*Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* 2014: 18). Жене и дјевојке из богатих породица путовале су у Беч ради набавке мо-

дерне одјеће. По угледу на дошљаке и домаће становништво почело је да носи цилиндар, хлаче и фрак које су у земљу донијеле избјеглице смјештене по Хрватској и Славонији током устанка 1875-1878 (Екмечић 1989: 101). Шешири од меке сламе и пелерине са обавезном значком неког соколског или књижевног друштва били су знак распознавања средњошколске омладине и студената. Један енглески путник се крајем XIX вијека жалио како није могао разликовати хришћане од муслимана, што прије аустроугарске окупације није представљало већи проблем. Хришћани су морали да носе одјећу тамних боја што је одговарало њиховом подређеном друштвеном положају. Ново вријеме ипак је брзо брисало разлике у одијевању (Надџиселимовић 1989: 250).

Напуштајући Босну и Херцеговину након кратке посјете 1895. Антон де Вал је одахнуо јер је из „полудивље Босне“ прешао у „хрватску културну државу“ (Žmirić 2012: 182). За разлику од њега, Ернст Фергани је у великим босанскохерцеговачким градовима осјетио дах западне цивилизације, питајући се да ли ће икада „доносиоци културе за учињено чути ријеч хвала“ (Исџо: 179). Исто се деценијама касније упитао некадашњи министар финансија Иштван Буријан. Он је забиљежио како је у четрдесет година управе у Босни и Херцеговини Монархија постигла значајне помаке у цивилизацији, економији, администрацији и поплочала пут за будући развој земље. Буријан је невољно признао да су након стварања југословенске државе житељи ових простора ипак кренули новим путем након што су достигли завидан степен развоја. Оптерећен идејом о аустроугарској цивилизаторској мисији на Балкану, Буријан није одолио да са извјесном сјетом запише: „Вјерујем да ће Јужни Словени бити праведни према успомени на аустроугарски режим“ (Burian: 371).

Извори и литература

- Asboth, Johan. „Život i življenje u Sarajevu“ (preveo i priredio: Z. Šehić). *Radovi Filozofskog fakulteta*, knj. 1, (2010).
- Besarović, Risto. *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
- Босанска вила*, Сарајево: 1888, 1890, 1903.
- Вошњак*, Сарајево: 1895.
- Burian, Stefan. *Austria in dissolution. Being the Personal Recollections of Stephan, count Burian* (translated by Brian Lunn). New York: (bez godine izdanja).
- Вујасиновић, Славко. *Срби као њишице - мемоари*, (приредио: Симо Брдар). Бања Лука: Глас српски, 1994.
- Donia, Robert. *Islam pod dvoglavim orlom - muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*. Sarajevo, 2000.
- Donia, Robert. *Sarajevo – biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- Дрљача, Душан. *Колонизација и животој Пољака у јуџословенским земљама*. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, 1985.
- Дучић, Јован. *Сџаза њорег њуша*. Београд: Дерета, 1999.
- Екмечић, Милорад. *Сџварање Јуџославије, књ. 2*. Београд: Просвета, 1989.
- Живковић, Мита. *Сарајево од свој њосџанка до данас*. Пожаревац: М. Костић, 1894.
- Žmirić, Amira. *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*. Banjaluka: Бесједа, 2012.
- Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014.
- Zlodi, Zdravka. Lis, Tomek. *Bosna u uspomenama poljske liječnice Teodore Krajewske z Kosmowskich (1854-1935)*. Zagreb: 2015.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906*. Sarajevo: 1906.
- Jalimam, Salih. Marić, Slavko. Spahić, Rafet. *Kazneno popravni dom Zenica – 120 godina*. Zenica 2008.
- Juzbašić, Dževad. *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.

- Календар Бошњак*, Сарајево: 1910.
- Kreševljaković, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajevo, 1969.
- Lyon, James. „Habsburg Sarajevo 1914: A social picture“. *Prilozi*, br. 43, (2014).
- Микић, Ђорђе. *Бања Лука. Култура грађанској друштва*. Бањалука: Институт за историју, 2004.
- Mikić, Đorđe. „О колонизацији страних сељака у Босни и Херцеговини у vrijeme austrougarske uprave“. *Migracioni procesi u Bosni i Hercegovini od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana*. Sarajevo: 1990.
- Mikić, Đorđe. „О привредним и социјалним приликама у Босанској Крајини у првим годинама austrougarske okupacije (1878-1895)“. *Istorijski zbornik*, br. 3, (1982).
- Микић, Ђорђе. *Урбанистички развој Бање Луке*. Бања Лука: Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе, 1996.
- Милошевић, Боривоје. „Аустроугарска ратна пропаганда у хрватској и босанскохерцеговачкој штампи 1914–1915. године“. *Зборник Мајнице српске за историју*, бр. 91, (2015).
- Nada, pouci, zabavi i umjetnosti*. Sarajevo: 1895, 1903.
- Пејановић, Ђорђе. *Сјановништво Босне и Херцеговине*. Београд: Научна књига, 1955.
- Pfanner, Franz. *Pisma iz doline Vrbasa*. Velika Gorica: 2011.
- Ravlić, Aleksandar. *Banjalučki povijesni listići 1*. Kastav: 2003.
- Ravlić, Aleksandar. *Banjalučki povijesni listići 2*. Kastav: 2003.
- Растовић, Александар. *Енглези и Балкан 1837-1914*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Растовић, Александар. „Један опис Босне и Херцеговине Вилијема Милера из 1898. године“. *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, (2012).
- Renner, Hajnrh. *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*. Mitrovica: Hrvatska dionička tiskara, 1900.
- Sarajevski list*, Sarajevo: 1889, 1902.
- Trifković, Dragiša. *Tuzlanski vremeplov III*. Tuzla: Univerzal, 1988.
- Forto, Fedžad. „Uvođenje tramvaja u Sarajevu“. *Prilozi historiji*

- urbanog razvoja Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, Sarajevo: 2016.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Hadžibegović, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Hadžiselimović, Omer. *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Hauptmann, Ferdo. „Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)“. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo: 1987.
- Hrvatski dnevnik*, Sarajevo: 1914.
- Younis, Hana. „Utjecaj austrougarskih podanika na svakodnevni život u Sarajevu pred okupaciju 1878. godine“. *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo: 2011.

Summary

The establishment of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina have brought many changes in all spheres of social life, including the layout and the new role of cities in public life. Urban settlements have been given a new identity, which was reflected in the large urbanistic changes, accelerated construction and modernization. This changes were most evident in Sarajevo - political, cultural and economic capital of the country. Some cities have been developed because of their important military or traffic position. Local population was adjusting its life style to new trends brought by foreigners. Compared with cities, the Bosnian village remained largely neglected and poor until the end of the Austro-Hungarian rule.

Key words: Bosnia and Herzegovina, cities, demographic changes, Austro-Hungary, urbanization, modernization.